

РЕЛІГІЙНИЙ ДУАЛІЗМ ЗАМОВЛЯНЬ ЯК АРХАЇЧНОГО ЖАНРУ ВЕРБАЛЬНОЇ МАГІЇ В РОМАНІ Л. КОНОНОВИЧА «ТЕМА ДЛЯ МЕДИТАЦІЇ»

Анотація. У статті досліджується релігійний дуалізм замовлянь у романі Л. Кононовича «Тема для медитації». Частково автентичні елементи вербальної магії, введені в структуру твору, засвідчують оригінальну авторську спробу творення етноспецифічної моделі релігійності, яка ґрунтується на синтезі язичницької та християнської релігійних систем з тенденцією до гіпертрофування язичницького компоненту.

Ключові слова: релігійний дуалізм, замовляння, глосарій, образ, символ.

Аннотация. В статье исследуется религиозный дуализм заговоров в романе Л. Кононовича «Тема для медитации». Частично автентичные элементы вербальной магии, введенные в структуру произведения, свидетельствуют об оригинальности авторской концепции создания этноспецифической модели религиозности, которая основана на синтезе языческой и христианской религиозных систем с тенденцией к гипертрофированию языческого компонента.

Ключевые слова: религиозный дуализм, заговор, глосарий, образ, символ.

Summary. This article is investigated a religious duality of some charms in the novel «Subject for meditation» by L. Kononovych. Partially authentic elements of verbal magic introduced in the work's structure testify an original author's attempt for children ethnospecific model religion. It is based on the synthesis of pagan and Christian religious systems with a tendency to hypertrophy of pagan component.

Key words: religious duality, charm, glossary, image, symbol.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена потребою здійснення ґрунтовного літературознавчого аналізу проблеми релігійного дуалізму в романі Л. Кононовича «Тема для медитації». Творчість письменника є малодослідженою сторінкою сучасної української літератури, яка потребує літературознавчого осмислення.

Більшість публікацій, присвячених творчості Л. Кононовича, мають біографічний характер або ж стосуються огляду всієї творчості письменника. У єдиній журнальній публікації – статті О. Веретільник «Леонід Кононович: творчість у національно-екзистенційному форматі» – поряд з коротким аналізом детективної прози письменника розглядається реалізація мотиву вендети у «Темі для медитації» [2].

У процесі дослідження роману ми послуговувалися працями з фольклору та міфології Войтовича В. [3], Волошиної Т. [4], Гнатюка М. [6], Косарева В. [8], Лановик М. та Лановик З. [9], Мордовуцевої Т. [13], Новикової М. [14] тощо.

Проблема релігійного дуалізму елементів вербальної магії на матеріалі роману Л. Кононовича «Тема для медитації» стала об'єктом дослідження вперше.

Метою дослідження є здійснення аналізу специфіки поєднання елементів язичницької та християнської релігійних систем в текстах замовлянь, введених у структуру роману.

У романі Л. Кононовича «Тема для медитації» масштабно відтворено основні елементи язичництва як архаїчної культурно-релігійної системи, яка, згідно з авторською концепцією національних цінностей українця ХХ століття, зберігає позиції світоглядної домінанти. Найповніше язичницька модель світобудови репрезентована в «Темі для медитації» текстами стародавніх замовлянь, які

складають систему питомої української вербальної магії.

Усі замовляння включено у структуру роману під загальною назвою «глосарій». Такий підзаголовок дозволив авторам поставити акцент на винятковій значущості інформації, вміщеної під ним, оскільки глосарієм у середні віки називали «тлумачний словник до тексту, що пояснює маловживані чи застарілі слова» [5, с.246].

Отже, язичницькі замовляння, введено у роман не як засіб посилення фольклоризації оповіді чи додаткового прийому насичення роману дохристиянською міфологічною символікою – глосарій покликаний тлумачити незрозумілі з причин архаїзованості чи маловживаності елементи основної оповіді, а значить його першочергова роль у процесі рецепції основного тексту унеможливає повноцінне сприйняття викладеної інформації в разі вилучення глосарію.

На важливість текстів, уміщених під заголовком «глосарій» вказує те, що роман розпочинається з тлумачення цього терміна автором. Нами було запропоноване літературознавче визначення цього поняття. Автор тлумачить його в контексті екзистенційної філософської традиції: «Глосарій. Трансцендентне явище, яке характеризується нетотожністю по відношенню до всіх видимих проявів і можливих визначень нашого світу...» [7, с.6].

У зв'язку з повною або ж частковою автентичністю зразків народних замовлянь, наявних у романі Л. Кононовича «Тема для медитації», ці тексти доцільно розглядати в контексті української фольклорної традиції.

Більшість дослідників жанрової специфіки замовлянь відзначають утилітарність призначення як домінуючу функціональну ознаку цих текстів

[10, с.381]. Отже, доцільність здійснення теоретико-літературознавчого дослідження поезики вербальних формул фольклорного походження є дискусійним питанням. Проте, на нашу думку, замовляння, введені в структуру художнього авторського тексту, набувають яскраво вираженої естетичної функції.

Зразки народних замовлянь, наявних у «Темі для медитації», навряд чи доцільно розглядати в контексті суто язичницької світоглядно-релігійної системи. Йдеться про звернення автором до текстів, що яскраво засвідчують процес синтезу елементів язичництва та християнства. При чому домінуючим є саме язичницький компонент.

Традицію синтезу окремих елементів язичницької та християнської релігійних систем у текстах замовлянь відзначали Ю. Ковалів [10], Л. Новикова [14], М. Лановик та З. Лановик [9], О. Онишук [15], Ю. Мізун [12] та інші. Проте вчені ставлять акцент на процесі поступової підміни у текстах замовлянь язичницьких елементів християнськими, що проявляється, зокрема, у витісненні поганських архетипів, теонімів, фрагментів опису ритуально-обрядових дійств дохристиянського походження.

У текстах замовлянь, репрезентованих романом Л. Кононовича «Тема для медитації», домінуючим є язичницький релігійний елемент, що знаходить вияв в апелюванні до язичницьких божеств. Вплив християнської традиції виявляється у специфіці мовно-стильового оформлення цих звернень у контексті молитовної традиції, введенні у замовляння зразків символіки цієї релігійної системи, наявності біблійних алюзій та ремінісценцій.

На думку Л. Новикової, специфіка образної системи замовлянь дає можливість встановлення ступеня їх давності. Така тенденція пов'язана насамперед із введенням творцями магічних вербальних формул у структуру образів тих земних, антропоморфізованих чи божественних істот, які на цьому етапі історії кваліфікувалися як носії виняткової сили... Згідно з цією концепцією Л. Новикова робить висновок про те, що чим давнішим є текст замовляння, то «...частіше зображується... звір, а не людина; жінка, а не чоловік; мертвий, а не живий. У найдальшій ретроспективі первісна свідомість взагалі більше зосереджується на нелюдському: йдеться про світ духів і тотемних тварин, про знаки природних сил і стихій» [14, с.13]. Звернення у стародавніх замовляннях саме до перелічених образів пояснюється наданням природі статусу об'єкта поклоніння, а жінка, звір чи мертвий сприймалися як такі, що найтісніше з нею пов'язані.

У текстах замовлянь, репрезентованих романом Л. Кононовича, домінують образи фемінних божеств, що вказує на безпосередній зв'язок цих зразків народної творчості з докняжим періодом історії України: «У синьому морі дванадцять дів пливе. Очі у них як ізмарагди зелені, коси у них як біла біла, лица у них як місяці ясні. Стану я на

жовтім піску, кину в синє море золотого персня, буду дванадцять дів просити-заклинати» [7, с.15]. Тема смерті є провідною у більшості глосаріїв.

Синтез елементів християнського та язичницького світоглядів виявляється також у зверненні автором до мікрообразів, які мають яскраво виражене релігійне звучання.

У замовляннях доволі частотним є образ свічі. Нерідко йдеться про три свічі. В одному з глосаріїв читаємо: «Ой над лісом над лебедином огняна мітла летить. Вийду я на кремінну гору, запалю громову свічу, стану огню мітлу просити-заклинати...» [7, с.61].

Слід більш докладно зупинитися на тлумаченні образу громової свічі, наявного в замовлянні, адже саме опертя на особливості народної традиції його тлумачення моделює ідейний підтекст всього глосарію.

Громовою або громничною називали свічу, яка горіла в руках у мерця і за давнім повір'ям мала освітлювати йому дорогу на той світ. Крім того громовій свічі приписувалася потужна магічна сила: «Громничну свічку ставили на покуті, нею світили під час бурі та зливи, її запалювали, коли... в селі пожежа, коли починалася війна» [3, с.462]. Християнська традиція інтерпретує громову свічку як атрибут Громничної Божої матері, за допомогою якої вона заганяла назад випущених св. Миколою вовків.

Введення образу громової свічі засвідчує тісний зв'язок із християнським міфом про переможене протистояння Божої Матері вовкам, адже Чакунка використовує громову свічу як невід'ємний атрибут проведення обряду з відвернення лиха від свого роду, яке постає в образі активіста. Поборення активіста завершується символічним загнанням його до Отхлані, язичницького відповідника християнського пекла: «Ой ви ж, активісти, ой ви ж, комуністи, кобилячої голови діти! Згиньте ж ви, пропадіть, в бездонну Отхлань ідіть... Тут ви більше не гулятимете, крові нашої не смоктатимете...» [7, с.61].

Алюзія щодо біблійної оповіді про пекло та муки грішників у ньому зустрічається чи не в кожному замовлянні. Пекло в романі Л. Кононовича постає в образі чорної безодні Отхлані. Великий тлумачний словник української мови подає таке визначення лексеми «отхлань»: «зах. Безодня» [1, с.868]. У романі Отхлань виконує функцію релігійно-топонімичної назви і майже в усіх випадках супроводжується лексемою «безодня». Отже, по суті йдеться про семантичну тавтологію.

Деяко менш частотними в «Темі для медитації» є ремінісценції міфу про рай. Варто зазначити, що й у Біблії описові пекла відведено значно більше місця, порівняно із описом раю. Автор інтерпретує саме поняття раю в контексті синтезу християнських та язичницьких релігійних уявлень. Активнішим в процесі художньої інтерпретації міфу про рай в романі Л. Кононовича є саме язичницький компонент.

Слово «рай», яке засвідчує прямий зв'язок із християнською традицією, автор жодного разу не використовує, послуговуючись виключно лексемою «кирій», фонетично близькою, але семантично нетотожною до «вирій».

Замовляння, введені в структуру роману, найчастіше автор вкладає у уста баби Чакунки. Дещо рідше ці тексти виголошує Юр, Чакунчин онук.

Розлогі описи есхатологічного звучання наявні саме в замовляннях, виголошуваних Чакункою. Натомість згадки про Ирій або Верхній Світ автор вводить саме в ті тексти замовлянь, які лунають із Юрових вуст: «... видерся нарешті у Верхній Світ, покинувши назавжди Отхлань, на дні якої бродять нави – то уздрів я перед собою долину, зелену, мов ізмарагд, і на схилах тої долини зростали дерева... Тож уздрів я, браття мої, дивні дива у тій долині: білим білі птахи ясніли на овиді й тонули у сонці, котре сяяло, неначе око Бога, і праведники в коштовних шатах стояли над берегами Ріки, співаючи хвалу... адже очистивсь я од гріха, пройшовши пекельну Отхлань, і піднявся у Верхній Світ, де не була б іще жодна жива душа...» [7, с.11].

Наведене замовляння складається лише з епічної частини, що не є традиційним для жанру в цілому. Більш близькими до структурних особливостей автентичних зразків вербальної магії можна вважати замовляння, виголошувани Чакункою, адже вони, окрім епічної, в більшості випадків, містять так звану імперативну частину. Саме наявність імперативної частини є однією з головних жанрових ознак замовлянь. Християнська молитовна традиція засвідчила процес трансформації

імперативного фрагменту у прохальний. Із наведених фактів, впливає неможливість кваліфікації цитованого уривку художнього тексту в контексті жанру замовлянь.

Як бачимо, навіть оповідь про Ирій або Верхній Світ у романі переплітається зі згадками про Отхлань. Проте в наведеному глосарії Отхлань постає як нетотожне поняття щодо православних уявлень про пекло.

Автор змальовує Отхлань як місце проміжного перебування душі померлого з метою очищення від тягаря гріхів перед потраплянням до Верхнього Світу (раю). Отже, глосарій містить доволі прозору алюзію міфу про чистилище. Тож у цьому випадку простежується залучення автором елементів католицьких уявлень про очищення душі грішника після смерті. Східне (православне богослов'я) взагалі не послуговується терміном «Чистилище». Натомість католицька церква визнає факт його існування. Доктрина про Чистилище нерідко кваліфікується православними богословами як один із зразків розбіжностей у тлумаченні Біблії західною та східною церквами» [1, с.1101].

Аналіз специфіки синтезу християнських та язичницьких релігійних цінностей у замовляннях, введених у структуру роману Л. Кононовича «Тема для медитації», дозволяє говорити про домінування язичницького компонента. Елементи християнської традиції представлені менш масштабно. Авторська концепція пошуку національно органічного для України релігійного коду зводиться до ідеї синтетичної системи вірувань з тенденцією до гіпертрофування язичницького компонента.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь. – ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Веретільник О. Леонід Кононович: творчість у національно-екзистенційному форматі / О. М. Веретільник / Українська мова та література. – 2006. – число 41 – 43. – С. 64 – 70.
3. Войтович В. Українська міфологія. / В. М. Войтович. – К.: Либідь. – 2002. – 663 с.
4. Волошина Т., Астапов С. Языческая мифология славян / Т. А. Волошина, С. Н. Астапов – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 445 с.
5. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури / О. А. Галич, В. М. Назарець, Є. М. Васильєв. – К.: Либідь, 2001. – 407 с.
6. Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. М. Гнатюк / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 383 – 406.
7. Кононович Л. Тема для медитації / Л. Кононович. – Л.: Кальварія, 2005. – 236 с.
8. Косарев М. От язычества к монотеизму / М. Ф. Косврев / Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С. 175 – 182.
9. Лановик М., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К.: Знання-Прес. – 2001 – 592 с.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т / Ю. І. Ковалів. – К.: Академія, – 2007. – Т. 1.: А – Л. – 607 с.; Т. 2.: М – Я. – 622 с.
11. Литературная энциклопедия терминов и понятий. / А. Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – С. 1484.
12. Мизун Ю. Мизун Ю. Тайны языческой Руси / Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. – М.: Вече. – 2001. – 444 с.
13. Мордовцева Т. Культ мёртвых в древней Руси / Т. В. Мордовцева / Человек. – 2004. – №1. – С. 130 – 140.
14. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь / М. О. Новикова. — К.: Дніпро, 1993. – 308 с.
15. Онищук О. Народная магия / О. В. Онищук. – Д.: Сталкер. – 1998. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2011